

O'zbek munshaoti tarixi, uning an'analari

R e j a:

1. Munshaot haqida ma'lumot. Munshaot (ish yuritish) tarixining davlatchilik tarixi bilan bog'liqligi.
2. Turkiy davlatchilikning boshlang'ich davrlarida ish yuritishni og'zaki shakli.
3. Yozuv va musulmon huquqining paydo bo'lishi bilan ish yuritish hujjatlarining takomillashuvi.
4. Farmon, tarxon yorlig'i, vaqfnoma, vasiqa, shartnoma singari hujjatlarning mazmuni.
5. Sobiq ittifoq davrida o'zbek tili va ish yuritish hujjatlari. O'zbekiston Respublikasidagi hozirgi ish yuritish tizimi ilk turkiy davlatchilikdagi munshaotning bevosita vorisi ekanligi.

O'zbek munshaoti tarixining shakllanish ildizlarini o'zbek davlatchiligi tarixidan izlash lozim bo'ladi. Tarixiy manbalar va tarixiy tadqiqotlarning guvohlik berishicha, bundan yarim million yillar muqaddam hozir biz o'zbeklar yashab kelayotgan ona zamin—O'zbekiston hududida jdodlarimiz yashab kelganlar.

Ma'lumki, davlatchilikning boshlang'ich shakllarida, hali yozuv bo'lmagan paytlarda, ma'lum odat tusiga kirgan og'zaki huquqiy me'yorlar asosida ish olib borilgan. Bu odatlarni Z.Muqimov "ma'lum bir joyning yozib qo'yilmagan, og'izdanog'izga, avloddan-avlodga o'tib kelgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan rasm-rusumlari va tartiblaridan kelib chiqadigan qoidalar yig'indisidan iboratdir", deb izohlaydi

Darhaqiqat, davlatchilikning hamma davrlarida ham turli shakllarda amalda bo'lgan ish yuritish qoidalarini ijtimoiy-huquqiy munosabatlarni tartibga solishning u yoki bu tarzidagi ko'rinishlari hisoblanadi. Ular yordamida davlatlararo va mamlakat ichidagi, shaxslararo va oilaviy munosabatlar, jinoyatga qarab jazo belgilash, tartib va intizom masalalari yo'lga qo'yilgan. Yozuv paydo bo'lgandan keyingi davrlar mahsuli hisoblanadigan qonun va kodekslar, farmon va farmoyishlar hamda boshqa mazmundagi hujjatlarning amaldagi ko'rinishlari ham aynan ana shu hujjatlarning davomi, desak xato bo'lmaydi

Ish yuritish doirasida davlat boshlig'ining buyruq-farmonlari, vaqfnomalar, vasiqalar, shartnomalar, yorliqlar, ayniqsa, tarxon yorliqlari, soliq tizimini tartibga soluvchi hujjatlar o'zining alohida nufuzi bilan ajralib turadi.

O'zbek davlatchiligining ma'lum bir bosqichi arablar istilosi bilan bog'liq ravishda yuzaga kelgan musulmon huquqi bilan bog'liq bo'lib, u Qur'oni Karim va hadislar shaklidagi urfodatlarni izga soluvchi hujjatlar majmuini qamrab oladi. Ular uzoq yillar davomida jamiyatni boshqarish va tartibga solishning asosiy ma'naviy-huquqiy hujjatlari bo'lib kelgan.

Bu huquq doirasida amal qiluvchi asosiy hujjatlardan biri—yer egaligi bilan bog‘liq bo‘lgan vaqfnomalar sanaladi.

Vaqfnomalar yerga egalik qilish huquqi, qancha yer qachon, kimga vaqancha muddatga berilganligi, uni ijaraga berish tartibi, ijara haqi me'yorlari, mulkdan olinadigan daromad, ularni sarflash yo‘llari hamda to‘lanadigan soliqlar kabi jihatlar mukammal aks etgan hujjat hisoblanadi.

Vasiqa ham qadimda keng tarqalgan hujjat turlaridan biri bo'lib, mulkka bo'lgan egalikni bildiruvchi, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni huquqiy asosga qo'yuvchi hujjat sanalgan va qozilar tomonidan tasdiqlangan. Masalan, ustoz-shogird munosabatlari, boshqalarning bolasini farzandlikka olish, qullikdan ozod qilish, xususiy yoki ko'chmas mulk oldi-sotdisi, hadya etish hamda savdo-sotiq shartnomalari ana shu vasiqa hujjatlari sanalgan. Qozilarning bu vazifalarini hozirda notariuslar amalga oshirishadi

Bundan tashqari ijtimoiy munosabatlarda shartnoma va uning topshiriq, qarzni o'tkazish, ishonch, ssuda, kafolat, zakalat, hadya, omonatga saqlab turish, qarz, garov, ijara, savdosotiq, o'rtoqlik, nikoh singari turlarini rasmiylashtirish keng amalda bo'lgan . Ma'lumki, tarxonlik qadimgi turk-mo'g'ul davlatchiligida vujudga kelgan unvon bo'lib, unga davlat va vatan manfaatlari yo'lida alohida xizmat qilgan kishilar sazovor bo'lishgan hamda bu shaxsga berilgan imtiyozlar tarxon yorliqlari yoki tarxon haqidagi farmon deb atalgan maxsus hujjatlar yordamida rasmiylashtirilgan.

Amir Temur "Tuzuklar"i misolida turkiy davlatchilikda soliq undirishning mukammal tizimi mavjud bo'lganligi haqida xulosa chiqarish mumkin. "Tuzuklar"dan birgina misol keltiramiz: "Har bir mamlakat fath etilgach, turli ko'ngilsiz hodisalardan amnu omonlikda bo'lsin, uning hosil va daromadlarini hisobga olib ish tutsinlar. Agar yerlik fuqaro azaldan berib kelgan xiroj miqdoriga rozi bo'lsa, ularning roziligi bilan ish ko'rsinlar, aks holda (xirojni) tuzukka muvofiq yig'sinlar. Yana amr qildimki, xirojni ekindan olingan hosilga va yerning unumdorligiga qarab yig'sinlar. Chunonchi, doim, uzluksiz ravishda koriz, buloq va daryo suvi bilan sug'oriladigan ekin yerlarni hisobga olsinlar va unday yerlardan olingan hosildan ikki hissasini raiyatga, bir hissasini oliy sarkorlik (saltanat xazinasi) uchun olsinlar

Z.Muqimovning yuqorida nomi tilga olingan asarida yana qoraxoniylar (XI-XII asrlar) davridan bizgacha yetib kelgan Yorkand sud-notarial hujjatlari to'g'risida ma'lumot beradi

Ular orasida sud majlisi qarorining mavjudligi ushbu hujjat shaklining ish yuritish tarixi qadimiy ildizlarga ega ekanligidan dalolat beradi. "Ilk turk musulmon davlatlaridan bo'lgan qoraxoniylar imperatorligida shariat huquqi keng yoyilgan hamda qonunchilik rivojlangan. Sud ishlari takomillashgan, qozilik asosida ularda ish yuritish esa arab va turkiy tillarda olib borilgan"

- Ish yuritish to'g'risidagi tahlillar shundan dalolat beradiki, o'zbek davlatchiligining bugungi taraqqiyot bosqichida o'tmishda yuritilgan hujjatlardan ham mazmunan, ham shaklan to'raligicha foydalanilayotgani yo'q. Aytish mumkin bo'lsa, ular ma'naviy jihatdan eskirdi, mazmun-mohiyati va shakli ham davr talablariga bog'liq holda o'zgarib bordi. Bu o'zgarishlarga, ayniqsa keyingi 70-75 yillikda—O'zbekiston Respublikasining sobiq SSSR tarkibida bo'lganligi jiddiy sabab bo'ldi. Chunki butun bir Ittifoq doirasida asosiy hujjatlar yagona tartib asosida va asosan rus tilida yuritildi. Hatto O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyin ham ularning mazmunida tub o'zgarishlar sodir bo'lgan emas.
- Bundan o'n yoki yigirma yil oldin ariza, bayonnoma (protokol) yoki bildirishnoma (raport) ga ehtiyoj qanday bo'lsa, bu zarurat hozirda ham mavjud. Ammo uni rasmiylashtirishda ma'lum o'zgarishlar sodir bo'lgan bo'lishi mumkin. Bu, asosan til masalasi bilan bog'liq bo'lib, "Davlat tili haqida"gi Qonun qabul qilingach, barcha hujjatlarni o'zbek tilida rasmiylashtirishga keng yo'l ochildi.

•O'zbek tili Davlat tili maqomini olgach, hujjatlarning barchasi o'zbek tilida yuritilmoqda. Endi O'zbekistonda yashovchi va faoliyat ko'rsatuvchi fuqarolar, qanday kasb egasi bo'lishlaridan qat'i nazar, ishlab chiqarishning barcha sohalarida, albatta, o'zbek tilidagi hujjatlarga duch keladilar. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonunining 19-moddasida: "Muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari muhrlari, tamg'alari ish qog'ozlarining matnlari davlat tilida bo'ladi", deb belgilab qo'yilganligini inobatga olsak, bu borada ko'pgina amaliy ishlarni bajarishga to'g'ri keladi. Chunki sovet tuzumi davrida, birinchidan, hujjatchilik rus tilida olib borilganligi, ikkinchidan, ko'pgina mahalliy millat bolalari o'rta maktablarni o'z ona tilida emas, balki rus tilida tugatganligi, qolaversa, mamlakatimizda turli millat vakillari istiqomat qilayotganligini hisobga oladigan bo'lsak, ularning davlat tilida to'laqonli ish yurita olishlari uchun bir qator ishlarni amalga oshirishimiz zarur.

E'TIBORINGIZ
UCHUN
RAHMAT!

